

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

ІНСТИТУЦІЯ ГЕТЬМАНСТВА У ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОМУ СПРИЙНЯТТІ СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

Усталені підходи до з'ясування сутності держави передбачають виокремлення системи інституцій останньої. Незважаючи на досить значну кількість праць, присвячених історії Української козацької держави загалом, досліджень, в яких би розглядалися її окремі установи, не так уже й багато. Не виключенням серед них є й інституція гетьманства. Дана тема взагалі ще не була об'єктом монографічного дослідження (тут мова йде не про ті ґрунтовні праці, в яких досліджувалась інституція гетьманства у межах висвітлення життя та діяльності багатьох видатних її представників) і розглядалася на рівні дотичних, супутніх, чи, як нині кажуть, “маргінальних” розвідок.

Предметом дослідження вона ставала як складова опозицій “гетьман — старшина” й “монархічна — республіканська форма правління”. У контексті першої опозиції насамперед згадаємо публікації М. Василенка “Конституція Пилипа Орлика”¹, В. М'якотіна “Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст.”², В. Дядиченка “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.”³. У цих працях тема “гетьман — старшина” розглянута крізь призму соціально-економічних відносин даних суб'єктів. Гетьманська влада в них зображається як слабкий опонент класовому натиску старшинства, яке посилювалося за рахунок наростання власної економічної могутності.

З огляду на політико-правові засади тема “гетьман-старшина” розглянута у відомих працях Л. Окиншевича “Генеральна рада” й “Рада старшини”⁴, І. Черкаського “Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині”⁵. У них аналізуються гетьманські прерогативи у співвідношенні з повноваженнями Генеральної ради, Ради старшини, Генерального військового суду. На прикладі здійснення влади І. Скоропадським зазначені питання проаналізовані Л. Мельником^{5а} та О. Гуржієм^{5б}.

Інституцію гетьманства у контексті змагання монархічної та республіканської форм правління розглянуто у працях Л. Окиншевича “Лекції з історії українського права”⁶, Б. Крупницького “Основні проблеми історії України”⁷, В. Смоля, В. Степанкова “Українська козацька ідея XVII—XVIII століть”⁸, В. Степанкова “Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького”⁹.

У синтетичних дослідженнях увага насамперед зверталася на питання, що стосувались юридичного статусу інституту гетьманства з визначенням прав і компетенції, форм діловодства, титулатури, атрибутів гетьманської влади. Тут знову ж таки назвемо праці Л. Окиншевича¹⁰, Л. Мельника “Боротьба за українську державність (XVII ст.)”¹¹, В. Горобця “Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть”¹², колективне дослідження “Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці”¹³.

Осторонь від окресленої й уже традиційної тематики стоїть стаття С.Плохія “Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні”¹⁴, де аналізуються спроби гетьмана узаконити владу глави Української держави у системі ієрархії європейських володарів.

Як бачимо, в переважній більшості наукові пошуки стосовно інституції гетьманства здійснювалися з використанням як методу досліджень надбань теорії держави і права. Ми ж пропонуємо подивитися на гетьманську владу крізь призму політичної культури і з’ясувати, якою поставала ця інституція у свідомості політичної еліти України-Гетьманщини.

Коли у середині XVIII ст. у політичній свідомості старшин актуалізувалося питання визначення статусу гетьманської посади, що “стосується до честі і переваг гетьманів Малоросійських і Війська Запорозького”, то виявилось, що “хоча були в архівах колишніх Генеральної канцелярії різні письмові документи, а деякі і при гетьманові Скоропадському були ж в зборі”, але більшість з них загинула під час глухівської пожежі 1748 р. Тому автори доповідної записки К. Розумовському використали деякі “письмові документи” і свідчення “старшин генеральних та інших значних малоросіян”, які “про те відаючи, істинно знають”¹⁵. Виконуючи замовлення гетьмана, автори цієї записки пішли шляхом описання владних функцій, пов’язаних з гетьманською посадою, тобто вдалися до структуралістського методу.

Тим же шляхом підемо й ми, точніше у межах напрямів, які задає структуралістський метод, спробуємо виявити політико-культурні орієнтації стосовно посади гетьмана. Але спочатку з’ясуємо сутність тих, які визначали його статус у межах українського суспільства та відносно тогочасних європейських володарів.

Найчастіше, як свідчать документи, посада гетьмана сприймалась у рамках загального поняття “старший”. П. Дорошенко пояснював московським послам наприкінці 1667 р. — на початку 1668 р.: “І я тепер, будучи над військом і полковниками старший, вони мого розказання повинні слухати, так же і я на той час (час Б. Хмельницького. — О. С.), малим будучи (прилуцьким полковником. — О. С.), старшого слухав”¹⁶. Цю ж думку П. Дорошенко висловлював і в листі від 21 квітня 1671 р. до царя, розповідаючи про справи “цієї (Правобережної. — О. С.) Малої Росії”, “над нею же аз старшинствую”¹⁷. Таку ж словесну формулу він вжив і стосовно “цього малоросійського народу”: “...Над ним же аз старшинствую”¹⁸. Старшим себе називав Д. Многогрішний, вживаючи слово “старшинство” як синонім “гетьманству”¹⁹. “У Війську Запорозькому старшинствуючим” називав себе І. Самойлович²⁰.

З пояснення І. Мазепи запорожцям від 10 серпня 1693 р. видно, що гетьманська влада розглядалася у межах патримоніального сприйняття влади: “...Гетьманська влада годна є такої свободи, аби ви, менші, нас не вчили і не штрафували (засуджували. — О. С.), але зі свого послушенства чинили те, що вам чинити велять і розказують”²¹. Такими старшими, точ-

ніше, найстаршими, бачили гетьмани себе стосовно усіх інших суб'єктів та об'єктів політичного життя в Україні.

Виходячи з моністичного бачення природи влади, гетьмани розглядали зосередження влади у своїх руках як гарантію суспільно-політичної стабільності: "...Коли буде начальників багато, тоді порядку ніякого не буде", — пояснював Я. Сомко дяку А. Іванову ²². Цю думку він розвивав у листі до царя: "...Учинили полковники, сотники і вся чернь таку постанову, що без досконалого ("совершенного") старшого ніякого порядку доброго не може бути..."²³. Його старшини теж визнавали, що гетьман на чолі старшинської ієрархії є запорукою успішної боротьби з ворогами: "... А нам, без старшини перебуваючи і без гетьмана, управитися з тими государевими неприятелями немає ким, для того ж ми і обираємо собі старшину у повного гетьмана до государевого указу Якима Сомка..." ²⁴.

Уряд гетьманства розглядався й як гарант єдності держави — Війська Запорозького. Так його значення бачив П. Дорошенко: "Без голови" воно піде "врозтіч" ²⁵. "Без старшого", на думку Д. Многогрішного, "мила вітчизна — наша Україна" могла б прийти "до останнього розорення й пагуби" ²⁶. Погляд на інституцію гетьманства поширювався й на зовнішньополітичне оточення, на фоні якого вона розглядалась як складова безпеки України. Старшини висловлювали переконаність, що відсутність гетьмана є ознакою слабкості їх суспільства. А це вело до небезпеки нападів з боку зовнішніх ворогів. З такої орієнтації виходили лівобережні старшини 28 березня 1672 р., звертаючись до царя про якнайшвидше (після усунення Д. Многогрішного) обрання нового гетьмана: "А якщо тривалий час Україна — Мала Росія, в. ц. пр. в-ті отчина, без гетьмана перебувати має, то навколишні неприятелі наші, насміхаючись з того, а особливо і Дорошенко з ордами, чого не дай Боже, війною щоб не вступив". Тому старшини просили у царя якнайшвидшого дозволу про скликання елекційної ради "для всілякої на Україні безпеки" ²⁷.

Стосовно українського суспільства, з огляду на виконувані у ньому функції, гетьмани сприймалися рівними іншим володарям. Так зокрема дивився на це питання І. Самойлович. У листі до царя від 9 грудня 1677 р. він стверджував: "Скрізь у всіх державах і країнах всіляка справа, а особливо військова, на якій вся цілість земель яких і країн тримається, завжди належного зело монаршого або регіментарського потребує опікування"²⁸. До семантичного ряду "царів, та інших земських володарів" включав себе і гетьман І. Мазепа в універсалі від 27 червня 1693 р., виданому обивателям міст Остра й Козельця ²⁹. П. Орлик намагався пояснити "королям, князям, республікам та іншим християнським державам" причини укладення договору з турецьким султаном. При цьому він посилався на тезу про те, що "володарі, які дорожать своїм добрим ім'ям та славою, більше ніж інші люди виставлені на суд загалу" ³⁰. Таким чином, пояснюючи свої мотиви, гетьман у вигнанні вважав рівним володарям і себе.

Відповідно до тогочасних уявлень про значущість, рівень могутності володарів гетьмани вважали себе рівними ілюстрісімусам — залежним володарям ³¹. Здійснивши дві відомих нам спроби утвердити себе як гетьмана Божою милістю ³² — тобто незалежного володаря — серенісімуса, Богдан Хмельницький, зрештою, змушений був погодитися зі статусом ясно-вельможного (так перекладається з латинської "illustrissimus").

Аналогічно себе сприймав і Ю. Хмельницький, наполягаючи на своїй непідвладності польським королівським гетьманам чи царським воєводам. Так, наприкінці 1661 р. він висловив догану Я. Сомку за те, що наказний гетьман наважився нагадати, "що він — гетьман — вільна людина". Для Юрія це було само собою зрозумілим, адже "королівського гетьмана і

воеводи над ним немає”³³. Таким чином, він вказував на головну рису влади залежного володаря — підвладність лише серенісімусу.

Гідним статусу ілюстрісімуса вважав себе й І. Брюховецький, пославши незадовго до своєї загибелі послів “до турецького султана, віддаючи себе йому в підданство з тим, щоб бути йому князем руським у Києві й перебувати в підданстві турецького, як-от князь семигородський”³⁴.

У такому ж статусі бачив гетьманство П. Дорошенко, коли “з усією старшиною на раді запропонував і затвердили, що по обидва боки Дніпра жителям бути в об’єднанні і жити б окремо і давати данину турецькому цареві і кримському ханові, так же як волоський князь платить”³⁵. Таким же залежним володарем бачив себе й І. Самойлович. У полеміці з правобережним гетьманом, коли той уподібнив свою політику політиці князів Київської Русі, І. Самойлович зауважив: “Де вже нам рівнятись з руськими князями! Рівнятись можуть тільки рівні з рівними, а руські князі були незалежними володарями”³⁶.

На користь твердження про сприйняття гетьманами себе рівними ілюстрісімусам свідчить й листування І. Виговського та І. Самойловича з волоським і мултянським господарями, де форма і зміст звертань господарів та гетьманів практично тотожні. У листі від волоського володаря до І. Виговського від 25 червня 1658 р. гетьмана названо: “Ясновельможний милостивий пане гетьмане, а мій вельце милостивий пане і добродію”³⁷. І. Самойлович, звертаючись у листі до господарів волоського і мултянського від 12 лютого 1678 р., пише: “Ясновельможний милостивий господине воевода і господар земель молдавських, мені дуже милостивий господине і приятелю!”³⁸

Такими ж володарями визнавали себе й І. Мазепа та П. Орлик, погоджуючись на протекцію Карла XII. Генеральні старшини К. Розумовського 1750 р. розглядали гетьманів “з милості государевої головними володарями”, які “від єдиного тільки монаршого повеління гетьмани мали управління”³⁹, тобто також бачили їх залежними володарями.

Опосередковано на орієнтації щодо гетьмана як рівного залежному володарю свідчить відома ситуація з врученням гетьманських клейнодів П. Тетері. Обувившись, що булаву йому привіз І. Мазепа, тоді “особа зовсім незначна, свій брат-козак, невідомий ні там, ні тут ніякою заслугою”, новообраний гетьман наголошував, що на Лівобережжя з подібною місією приїздив “чоловік великий, якийсь князь”⁴⁰ — за тодішньою ієрархією “ілюстріс” — особа, що лише на щабель нижча за ілюстрісімуса⁴¹.

Сприйняття гетьманів як рівних володарям фіксується, на наш погляд, і в поширенні їх влади на об’єкти, що не мали безпосереднього політико-адміністративного зв’язку з тогочасною політичною системою, але були включені до складу України етнічно-культурно й територіально. Так, гетьмани надсилали свої універсали про визнання виборів церковних ієрархів⁴², брали під свою протекцію монастирі. Представники гетьманів брали участь у церемоніях набуття повноважень щойно обраних міщанами війтів, “декларуючи” гетьманське “схвалення” (“зволеньня”)⁴³.

Проте рівність з володарем у сприйнятті тогочасної еліти та самосприйнятті самих гетьманів зовсім не означала ідентифікації останніх з першим. Тоді, коли стосовно реалізації своєї влади гетьмани говорили як про “старшинствування” та “регіментування”, то стосовно польського короля це визначалось як “государювання” (лист П. Дорошенка до Калги-Султана, липень 1674 р.)⁴⁴, а стосовно волоського і мултянського

господарів як “володіння” (лист І. Самойловича до вказаних господарів, 12 лютого 1678 р.)⁴⁵.

У чому ж бачилася політико-правова сутність здійснення влади гетьманом, визначувана тоді, як правило, на фоні ієрархії володарів? На думку генеральних старшин — авторів пояснювальної записки 1750 р. — гетьману належать справи “військові” та “розправні”, а в цілому, “як тієї землі з милості государевої головний властитель”, гетьман мав здійснювати “управління”⁴⁶. Ф. Чуйкевич у своєму відомому “Експерпті” виходив з того, що Гетьманщина “довірена і доручена” монархом гетьману “в утримання і управління”⁴⁷.

В листі до царя від 21 лютого 1662 р. Я. Сомко використав термін “урядство”⁴⁸. І хоча 16 квітня того ж року, присягаючи гетьману, старшина з рядовим товариством вжили стосовно нього формулювання “всіма нами має володіти”. Пояснення сутності цього “володіння” зводилося все-таки до “урядування”: “...І проти давнього і звичайного уряду нашого військового, доброго жалувати, а винного і своєвільного карати проти справ”⁴⁹. За межі поняття “урядувати” дещо виходило поняття “жалувати”, яке можна розтлумачувати як право, зважаючи на поведінку об’єкта гетьманської влади, з власної волі вдаватися до певних засобів заохочення чи покарання. Але ця ж цитата вказує на існування норми: робити це адекватно справам, у межах звичаєвого права, а не на власний розсуд.

Д. Многогрішний поняття “старшинствувати”, “гетьманувати” тлумачив як “між Військом Запорозьким розправляти”⁵⁰. І. Самойлович бачив свою владну роль у виконанні функції правління: “військо правління мого”⁵¹; І. Мазепа в указі від 9 листопада 1688 р. виходив з того, що він “за милостивим й. ц. пр. в-ті указом, належне в Малій Росії справуючи в порядках виконання” здійснює⁵²; а також, “маючи ми міць у Малій Росії, в Богом береженій їх царської пресвітлої величності державі виправляти й утверджувати всілякі належні порядки...”⁵³. І. Мазепа часто вживав термін “регіменту мого полки”⁵⁴, що, походячи від німецького “regieren”, витлумачувалось як управління, урядування. С. Величко, розповідаючи про обрання гетьманом Петра Дорошенка, зазначав: “...І вручили йому в нагляд, до дальшого розгляду, правління і всі гетьманські тогочасні військові і громадянські справи”⁵⁵.

Чітку, часто повторювану формулу стосовно сутності гетьманування було відпрацьовано канцелярією Д. Апостола: “Ми, гетьман, за даною нам високомонаршою Й. І. В-ті жалуваною грамотою, маючи владу, всілякі в Малій Росії військові і громадянські влаштовуємо порядки”⁵⁶. Вживалася також формула: “Довірене Ясновельможному правління”⁵⁷. До них нерідко додавалася й конкретна мета: “...Щоб в народі Малоросійському одним перед іншими не могло бути образи і обтяження...”⁵⁸. Для нас конкретна вказівка на мету здійснення гетьманської влади цінна тим, що знімає всілякі сумніви щодо можливості витлумачення понять “влаштовувати порядки”, “правити” як таких, що надавали гетьману не лише законодавчу владу, а й законодавчу та виконавчу в комплексі.

Найдетальніше зміст гетьманських повноважень у сфері управління суспільними справами відображає Конституція П. Орлика. Вона чітко вказує, що гетьманська влада у колі старшин бачилася як влада з виконавчими повноваженнями: “...Потрапляти в те буде Ясновельможний Гетьман своїм зваженим старанням і владою, якого і всі у вітчизні невлаштованості, премудрому виправленню, права і вольності військові непорушному захованню і обороні, договори ці і постанови skutечному виконанню доручаються”⁵⁹.

Крім визначення владних повноважень гетьмана, політичною елітою України чітко фіксувалися й суспільні функції останнього. У самому загальному вигляді його влада сприймалась у соціоцентричних (як служіння суспільству) та інструментальних (як засіб для принесення користі підвладним) орієнтаціях⁶⁰. Завданнями гетьмана бачилися турбота про стабільність, правопорядок, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності суспільства, відтворення його духовності. У формулюваннях того часу це виглядало як “печалування” задля “цілості” вітчизни, як писали старшини, підвладні М. Ханенку у листі до П. Дорошенка⁶¹.

Здобувши право бути обраними “на той клопітливий гетьманства чин”, самі гетьмани бачили своє завдання в тому, щоб “порядок був і справедливість святая множилась” (Б. Хмельницький 8 листопада 1649 р.)⁶²; “...За вольность стояти, оплаканої вітчизни, скільки допомоги Бог дасть, і обороняти” (М. Ханенко до Д. Многогрішного 30 липня 1669 р.)⁶³; “...Про всіляке загальне добро промишляти, щоб весь народ за його старшинством в спокої і в тиші жили” (Д. Многогрішний)⁶⁴; “...Про військових вольностей оборону, всієї України добра посполитого, заховання цілості, так... і про добробут церков божих” дбати (П. Дорошенко)⁶⁵; “...Тільки, щоб примноженням вольностей Війська Запорозького по збереженню безпеки, цілості вітчизни, добробутом благочестивих церков, народ християнства українного могли тішитися” (П. Дорошенко до І. Самойловича та лівобережної старшини 22 серпня 1675 р.)⁶⁶; чинити так, щоб “народу було до прибутку” (І. Самойлович до І. Сірка 28 березня 1678 р.)⁶⁷.

В цілому орієнтації на суспільну роль гетьмана полягали у підкресленні факту його праці на користь суспільства. Опосередкованим підтвердженням тому, що влада і самими гетьманами, й їх оточенням сприймалась не як всевладдя, а інструментально і соціоцентрично, засвідчують особливе іменування Бога — “найвищий неба і землі Справця”⁶⁸. Найвища у Всесвіті, візрцева влада І. Самойловичу, як бачимо, уявлялася функціонально як інструмент вирішення справ.

Стосовно конкретних членів суспільства, то функції гетьманської влади вбачались у забезпеченні принципу соціальної справедливості. Представники еліти розглядали їх насамперед у заохочувальному аспекті. Зокрема 15 червня 1693 р. І. Мазепа з цього приводу висловився так: “...Маєм у своїй моці і власті влаштовувати й утверджувати в Малій Росії всілякі порядки, і кому доводиться, тому ведлуг слушності надання чинити всіляких добр”⁶⁹. Подібні формулювання щодо функції гетьманського правління ми знаходимо і серед висловлювань І. Скоропадського: “...На певних осіб, одних у Війську Запорозькому заслужених, а інших до військової служби придатних, за заслугами, гідні показувати респекти”⁷⁰.

За умови підпорядкованого становища України і постійного зловживання представниками протектора своїм, опертим на військову силу, становищем у старшинському середовищі в одну з домінантних орієнтацій стосовно посади гетьмана перетворилася вимога до нього надавати захист. Як пояснював 18 серпня 1675 р. І. Самойлович московському послу, катування, вчинені над українцями київським та остерським воеводами, призвели до того, що “на нього, гетьмана, всім військом злість мають велику і в очі йому, гетьману, в його гетьманських хоробах багато хто казав: дай нам строку до війська, що ти, гетьман, нас почав видавати і за нас не стоїш, що московські люди почали над нами, так же як і поляки, наругу чинити поза військовим правом і вольностями”⁷¹.

Вимагали оборони від гетьмана І. Брюховецького старшини полтавського полку, коли їх збездивив воєвода Я. Хитрово ⁷². І. Самойлович 5 серпня 1674 р., прохаючи царя відпустити посла І. Мазепу, а 6 грудня 1676 р., пояснюючи причини неможливості відправки до Москви П. Дорошенка, посилався на той же аргумент: у війську його дії або бездіяльність сприймуть як його “нестарання” захищати товариство від “безправ’я” ⁷³.

У рамках задоволення вузько станових потреб та інтересів гетьман сприймався старшинами як гарант їх соціальних здобутків, життєвих статків. Обрання гетьмана у визначеному аспекті для старшини означало “віддати на його опіку себе, жінок і дітей своїх”, а також “майно наше”. Так, зокрема, було сказано 22 листопада 1663 р. П. Тетері на елекційній раді в Корсуні ⁷⁴.

Гетьман розглядався й гарантом соціального захисту старшинських вдів та сиріт. Про це свідчать оборонні гетьманські універсали. Як узагальнив після їх вивчення сутність гетьманських обов’язків щодо старшин та їх сімей О. Грушевський: “Це інший бік гетьманського відношення, крім респекту, ще й оборона” ⁷⁵. Тобто, якщо дещо ширше тлумачити думку історика, вони потребували гетьмана заради респекту, щоб помічав їхні заслуги та оборони, щоб заслужене і надбане гарантував не тільки для них, але й для наступних поколінь.

Гетьманські “протекція та оборона” були потрібні не лише “неповним” старшинським сім’ям, а й “заслуженим домам”, насамперед для полегшення перших кроків службової кар’єри їх дітей ⁷⁶. Такі орієнтації щодо гетьмана засвідчує уже сам факт існування інституту бунчукового товариства.

Звичайно, погляд на гетьмана як гаранта суспільно-політичних здобутків старшини вів і до близьких за змістом орієнтацій стосовно гетьмана як уособлення політичної системи України та влади старшини над підлеглими станами. Така ситуація простежується у листі І. Мазепи до переяславського полковника Мокієвського від 10 листопада 1688 р. Гетьман строго вичитував за примушування мешканців м. Борисполя до приватного полковничого будівництва. На його думку, така поведінка старшин підривала насамперед його авторитет: “...Що люди мовчать і вам мусять підлягати, то вони, не вас глядячи, терпляче те зносять, але на нас, реймента-ря”. З огляду на те, що такі дії полковника могли б викликати незадоволення гетьманом — “через те ваше непотрібне людям наприкрення, нам самим неслави не було і поговору від тих же людей” — І. Мазепа суворо забороняв зловживати владою ⁷⁷.

Надзвичайно важливим аспектом сприйняття інституції гетьманства політичною елітою України-Гетьманщини нам уявляються політико-культурні орієнтації, що формувалися стосовно гетьмана як суб’єкта між-державних стосунків. Такі погляди формувалися цілком природно. Оскільки реалізація українських прав та вольностей мала не лише внутрішньо-, а й зовнішньополітичний аспект, остільки гетьман повинен був слідкувати за виконанням договорів, а отже, сприймався як репрезентант, уособлення Української держави. На це звернув увагу ще А. Яковлів: “Факт ствердження договору 1654 р. й складання додаткових договорів при зміні гетьманів треба пояснити так, що при кожній зміні особи гетьмана, який персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін — Україну, а тим самим і свою правну силу” ⁷⁸.

Цей висновок цілком підтверджується конкретними проявами політико-культурних орієнтацій старшинства щодо визнання гетьмана офіційним представником Війська Запорозького перед російським монар-

хом. Так, наприклад, хоча прохання до царя про відрядження в Україну до Батурина московських стрільців ухвалювала травнева Старшинська рада 1671 р., в історичному документі цей факт подається через формулювання: "... З милості своєї за турботою вельможного його милості пана гетьмана..."⁷⁹.

Сприйняття останнього як уособлення держави, починаючи з договору 1654 р., викликало до життя споріднені погляди на гетьмана як гаранта незмінності суспільно-політичного устрою. Зважаючи на них, І. Мазепа, наприклад, 6 травня 1688 р., припускаючи, що московські урядовці можуть на тривалий час затримати, а то й заслати до Сибіру його посла Р. Дмитрашку-Райчу, просив відпустити того додому одразу ж, пояснивши це прохання так: "А заношу цю мою просьбу для того, щоб не було на мене від війська і народу про те нарікання, оскільки поперед мого уряду того не було" ⁸⁰. Так само він зреагував 11 липня 1693 р. з приводу відмежування воєводами до Росії частини земель с. Хоружівки: "...З якої тих людей скорботи і на мене, гетьмана, падає нарікання, що за колишніх гетьманів така мені в тих землях завада не була, яка тепер сталася за мого уряду" ⁸¹.

Гарантом незмінності суспільно-політичного устрою бачив себе й І. Скоропадський. Вказуючи в універсалі 15 лютого 1710 р. братам Богдановичам: "Ми тоді гетьман, як всілякі давніх Малоросійських регіменту нашого прав конституції, бажаємо в цілості непорушній утримувати..." ⁸². Погляди на гетьмана як репрезентанта держави і гаранта незмінності суспільно-політичного устрою чітко фіксує також Конституція П. Орлика. Хоча у ній чітко формулювалася вимога про прийняття рішень виключно "Генеральною Радою", право і обов'язок "суплікувати" до протектора, у разі порушення прав, вольностей чи кордонів покладалися на гетьмана ⁸³.

У рамках визначених орієнтацій старшини бачили ситуацію, що складалася стосовно суспільно-політичного устрою й після смерті І. Скоропадського. Не гаючи часу, провідні представники політичної еліти звернулися до імператора за дозволом провести вибори нового гетьмана: "...Щоб за нинішнього між гетьманством часу порядки і справи всілякі Малоросійської вітчизни нашої своїм звичаєм, а не змінним чином були здійснювані без жодної заминки..." ⁸⁴. Як відомо, незважаючи на заборону Петра І, спонукувані своїми політико-культурними нормами, вони ще досить тривалий час продовжували наполегливо домагатися монаршого дозволу провести вибори гетьмана ⁸⁵.

Хоча історичні процеси, що розвивались у наступні часи, теж мало або й зовсім не сприяли зміцненню інституції гетьманства як складової політичної системи України, сама ідея гетьманства продовжувала жити у політико-культурному комплексі старшинства. Це можна пояснити психологічними механізмами ідеалізації даної інституції, як прояву "старовини", на негативно-емоційному психологічному фоні дедалі посилюваних проявів втручання у політичне життя Гетьманщини з боку російського уряду, як проявів "новини". Тому, коли внаслідок закономірного чи випадкового збігу обставин виникали сприятливі умови, політико-культурні орієнтації стосовно інституції гетьманства зразу ж шукали втілення у реальному житті. Так сталося, коли старшини почали домагатися відновлення гетьманства з огляду на фаворитизм та морганатичний шлюб О. Розумовського з російською імператрицею. Подібна ситуація була і з братом Кирилом — активним учасником червневого 1762 р. двірського перевороту. Зміцнення позицій К. Розумовського при дворі Катерини II зразу ж актуалізувало погляди старшинського загалу щодо гетьмана як гаранта су-

спільно-політичного устрою України-Гетьманщини перед російським монархом. Невідомий оратор, учасник старшинського з'їзду 1763 р. висловлював власне сподівання і закликав старшин: "Отже, нам благородні збори, нічого більше не залишається, як, зібравши усі потреби і прохання наші, просити ясновельможного нашого графа гетьмана, щоб він приєднав свою старанність до нашої і сильним своїм у І. І. В. авторитетом виклопав нам милість і допомогу; на його поміркованість, на його великодушність, на його старанність заради Вітчизни потрібно нам, безсумнівно, покладати сподівання, що він, зневажаючи всілякі зусилля і власну користь, докладе найревніших зусиль, приводячи до попереднього стану страждення, зневажену і всілякої допомоги позбавлену Вітчизну нашу..."⁸⁶.

Наведений приклад, правда, може сформувати у дослідників враження, що старшинство, хоча ще й продовжувало, мовляв, у силу історичної соціально-психологічної інерції бачити гетьмана представником політичної системи України-Гетьманщини, але уже не у світлі орієнтацій на договірність, а з нею й на державність. Таке припущення повністю знімає відоме "Прохання малоросійського шляхетства" 1763 р. до Катерини II, де, як на наш погляд, мова йде про відновлення традиції договору між гетьманом та монархом-протектором, та й сам документ був ні чим іншим, як проектом такого договору, що набув би чинності за умови підписання його імператрицею.

Наявність в українській політичній еліті орієнтацій на збереження інституції гетьманства як репрезентанта українського суспільства у міждержавних стосунках фіксується також у ході виборної кампанії 1767 р. до Катерининської законодавчої комісії. Незважаючи на скасування інституції гетьманства ще наприкінці 1764 р. та ігноруючи тиск генерал-губернатора П. Румянцева, українська шляхта залишалася "єдиною щодо збереження української автономії"⁸⁷, що теж опосередковано засвідчує і характеризовані нами погляди щодо інституції гетьманства. Перший наказ від ніжинського і батуринського шляхетства відверто вимагав виборів гетьмана⁸⁸.

Отже, в орієнтаціях на інституцію гетьманства, з огляду на суспільно-політичні функції та місце у системі владної ієрархії, гетьман сприймався у межах загального поняття "старший". Наявність гетьманської посади й посідання її конкретною особою розглядались як гарантія суспільно-політичної стабільності, дієвості політичної системи, запорука територіальної недоторканності.

На фоні стосунків із сусідніми державами, їх главами гетьман уявлявся старшині посадовцем, що стояв в одному ряду з володарями. Українська політична еліта сприймала його, зважаючи на виконувані ним функції, рівним ілюстрісімумам (ясновельможним) — залежним володарям. Проте це не означало, що гетьманів повністю ідентифікували з ілюстрісімумами. Для цього їм не вистачало походження від особи монаршої крові та особливого церковного обряду помазання на володарювання.

В орієнтаціях на владні повноваження гетьман в уявленнях старшин поставав як носій виконавчої влади. Загальна роль гетьмана з огляду, звичайно, на його владні повноваження, сприймалася в соціоцентричних (як служіння суспільству) та інструментальних (як засіб для принесення користі підвладним) орієнтаціях.

У соціально-політичних уявленнях еліти гетьман поставав як суб'єкт забезпечення справедливості у суспільстві. Для старшини це означало насамперед заохочувальні акції з огляду на старанність і вагомість їхніх заслуг, гарантування їх соціального становища, матеріальних надбань.

У зовнішньополітичному аспекті своєї діяльності гетьман розглядався як гарант виконання договорів протекторами стосовно України, незмінності суспільно-політичного устрою та реалізації щодо Гетьманщини і всередині останньої всього комплексу її прав і вольностей, як оборонець проти зловживань з боку представників еліти країни монарха-протектора.

¹ Василенко Н. П. Конституция Филипа Орлика // Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — М., 1929. — Т. 3. — С. 157—158.

² Мякотин В. Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст. // Русское Богатство. — 1894. — № 2. — С. 38.

³ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 126, 136, 158.

⁴ Окиниевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв. — Ч. 1. Генеральна рада. — К., 1929; Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930.

⁵ Черкаський І. Звідомлення про відрядження до Харкова року 1927. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. — К., 1929. — С. 433.

^{5a} Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. — К., 1997. — С. 66—94.

^{5b} Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 125—139.

⁶ Окиниевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — С. 85—89.

⁷ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955. — С. 46—51.

⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

⁹ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 14—33.

¹⁰ Л. О. (Киришевич) Гетьман // Енциклопедія українознавства. — Л., 1993. — С. 376.

¹¹ Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) — К., 1995. — С. 172—173.

¹² Горобець В. М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть. — К., 2000. — С. 26—32.

¹³ Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998. — С. 125—126.

¹⁴ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимзації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. — Т. III. — К., 1994. — С. 86—110.

¹⁵ Інститут Рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. VIII, спр. 538, арк. 8—8 зв.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1862—1892 (далі — Акты ЮЗР). — Т. 6. — С. 241.

¹⁷ Там же. — Т. 9. — С. 394.

¹⁸ Там же. — С. 396.

¹⁹ Там же. — Т. 8. — С. 111.

²⁰ Там же. — Т. 13. — С. 484.

²¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 521.

²² Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 52.

²³ Востоков. Козелецкая рада 1662 года // К. С. — 1887. — № 2. — С. 279.

²⁴ Там же. — С. 269—284.

²⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 61.

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 111.

²⁷ Там же. — Т. 9. — С. 722, 732.

²⁸ Там же. — Т. 13. — С. 394—395.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1853 (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — С. 266.

³⁰ Орлик П. Маніфест до європейських урядів 4 квітня 1712 р. // Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. — К., 1993. — С. 70.

³¹ Плохій С. Назв. праця. — С. 100.

³² Там же. — С. 95.

³³ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 333.

³⁴ Там же. — С. 93.

³⁵ Там же. — С. 31.

- ³⁶ Цит. за: Костомаров Н. И. Собрание сочинений. — Т. XV. — Руина. СПб., 1906. — С. 261.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 211.
- ³⁸ Там же. — Т. 13. — С. 484.
- ³⁹ ІР НБУВ, ф. 8, спр. 538, арк. 11, 12 зв.
- ⁴⁰ Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. IV. — Отд. III. — С. 295.
- ⁴¹ Плохій С. Назв. праця. — С. 99.
- ⁴² Акты ЗР. — Т. 5. — С. 175, 221.
- ⁴³ Там же. — С. 286.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 528.
- ⁴⁵ Там же. — Т. 13. — С. 484.
- ⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 8, спр. 538, арк. 9, 11, 12 зв.
- ⁴⁷ Там же, ф. 61, спр. 155, арк. 5.
- ⁴⁸ Там же, ф. 2, спр. 15576, арк. 9.
- ⁴⁹ Там же, арк. 44.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 111.
- ⁵¹ Там же. — Т. 13. — С. 39.
- ⁵² Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в. — К., 1884. — С. 24.
- ⁵³ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 221.
- ⁵⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. Упорядник В. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 16, 43 та ін.
- ⁵⁵ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 47.
- ⁵⁶ Мотыжинский архив, акты Переяславского полка XVII—XVIII в. — К., 1890. — С. 145; Материалы для отечественной истории (Изд. М. Судинко: В 2-х т.). — Т. 1. — Отд. 2. — К., 1853. — С. 42, 47, 50, 53, 56 та ін.
- ⁵⁷ Там же. — Т. 1. — Отд. 1. — С. 119.
- ⁵⁸ Материалы для отечественной истории. — Т. 1. — Отд. 2. — С. 78.
- ⁵⁹ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 254.
- ⁶⁰ Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979. — С. 283—284.
- ⁶¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 384.
- ⁶² Модзалевский В. Л. Материалы и заметки. — Вып. 1. — Чернигов, 1913. — С. 4.
- ⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 44.
- ⁶⁴ Там же. — Т. 8. — С. 177.
- ⁶⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 58513, арк. 1.
- ⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 221.
- ⁶⁷ Там же. — Т. 13. — С. 551.
- ⁶⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1. Полк стародубский. — К., 1888. — С. 23.
- ⁶⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 263.
- ⁷⁰ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 г. — С. 390.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 215—216.
- ⁷² Там же. — Т. 6. — С. 132—133.
- ⁷³ Там же. — Т. 11. — С. 580; Т. 12. — С. 823.
- ⁷⁴ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 35, 43.
- ⁷⁵ Грушевський О. З побуту старшини XVIII в. (опубліковано у Науковому збірнику 1926) // ІР НБУВ, ф. 10, спр. 14955, арк. 5.
- ⁷⁶ Там же, арк. 10.
- ⁷⁷ Сулимовский архив. — С. 25.
- ⁷⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII в. — Варшава, 1934. — С. 4.
- ⁷⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII в. — Ч. 2. Рада старшини. — К., 1930. — С. 301.
- ⁸⁰ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. — С. 28.
- ⁸¹ Эварницкий Д. И. Источники... Т. 1. — С. 514—515.
- ⁸² Сулимовский архив. — С. 266.
- ⁸³ Источники Малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 246.
- ⁸⁴ Цит. за: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 49—50.
- ⁸⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998. — С. 130—156.
- ⁸⁶ Речь “о поправлении состояния” Малороссии // Киевская Старина. — 1882. — № 4. — С. 125.
- ⁸⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760—1830. — К., 1996. — С. 123.
- ⁸⁸ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 25.